

Образ «Я» / Інший як проблема імагології

У статті досліджено «Я» / Інший як одну з основних проблем імагології, лінгвістичних та імагологічних основ порівняльного літературознавства. Розглянуто також особливості образів, «Я» / Інший. Відзначено діалогічність елементів образів «Я» / Інший в імагологічних дослідженнях. Вивчено лінгвістичні й імагологічні основи, співвідношення лінгвістики та культури в аспекті міжкультурної комунікації. Пояснено причини появи специфічних вербальних конструкцій. Розглянуто особливості лексичної бази, а також провідні напрями досліджень у галузі лінгвістики та імагології.

Ключові слова: лінгвістика, міжкультурна комунікація, імагологія, образ.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток літературознавства, як і будь-якої науки, залежить від багатьох чинників, насамперед від ситуації й пріоритетів у суспільстві. Одним із сучасних пріоритетів є глобалізація, а тому компаративні дослідження особливостей різних літератур стають дедалі популярнішими. Зокрема, здобувають визнання студії з імагології – одного з підрозділів компаративістики [2, с. 14–16].

Імагологія – розгалужена система споріднених дисциплін, що вивчають історичні, культурологічні, соціологічні, психологічні, політологічні аспекти тих образів, за посередництвом яких учасники спілкування уявляють самі себе й партнера [5, с. 349].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Виникнення імагології як наукової галузі пов'язують із французькою історичною школою «Анналів», що складалася в середині ХХ ст. (Л. Февр, М. Блок, В. Дюбі, Ф. Бродель, Ж. ле Гофф та ін.). Вона замінила «історію подій» вивченням буттєвих історичних структур, які мають тривалу тяглість, і їх «тотальним описом». У працях істориків цієї школи соціум та культура, спосіб життя людей і їхній духовний світ, ментальність та свідомість («способи відчувати й мислити», за формулюванням М. Блока) постають як невіддільні складники згаданих структур, а їхнім центром є людина, історію розуміють як нелінійну «історію людини» в розмаїтті її різних світів. Для формування імагології особливе значення мала настанова «новоанналістів» на вивчення «національних картин світу» та їх наукове реконструювання.

Той факт, що імагологія формується й розвивається саме в другій половині ХХ ст., зумовлений процесами всесвітньо-історичного масштабу та значення, які розгорнулися в цей період. Після Другої світової війни відбувається швидкий і неухильний розпад колоніальних імперій західноєвропейських держав, що супроводжувався утворенням численних незалежних держав і пробудженням самосвідомості народів, які їх населяють, їхньої етнокультурної автентичності. Відповідно, актуалізується інтерес до культур колоніальних народів; і в колишніх метрополіях, і в колишніх колоніях набувають розвитку постколоніальні студії, у яких на передній план також виходять проблеми етнокультурної ідентичності. Через певний час у Західній Європі розпочались інтеграційні процеси, що вели до створення Європейського Союзу. Це теж сприяло активізації імагологічних досліджень, котрі стимулюються потребою глибшого етнокультурного взаємопізнання та взаєморозуміння [10, с. 92].

Мета статті – дослідити «Я» / Інший як одну з основних проблем імагології, лінгвістичних та імагологічних основ порівняльного літературознавства.

Завдання статті – визначити особливості образів «Я» / Інший, діалогічність елементів в імагологічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Імагологія як літературознавча дисципліна вивчає насамперед образи. Потрібно з'ясувати, що ж розумітимемо під цим поняттям.

Незважаючи на свою традиційність, термін «образ» незмінно притягує увагу сучасних теоретиків, проте питання про його природу все ще залишається нерозв'язаним. Образ та «образність» належать до розряду найбільш розповсюджених і малозрозумілих термінів у літературній теорії, які застосовуються в численних та варіативних контекстах, так що будь-яке раціональне, системне осмислення й застосування цих термінів стало майже неможливим [1, с. 43]. Сучасні дискусії про природу образу зосереджені на таких аспектах: 1) чи став термін «образ» незручним та застарілим, а

сама ідея мислення образами – «типичним прикладом примітивних уявлень» (У. Емпсон); 2) чи є природа образу вербальною або довербальною (у другому випадку її основа складається з візуального сприйняття дійсності); 3) чи можна розглядати твір у цілому як образ («нова критика»); 4) яке співвідношення образу та метафори; 5) чи можливі відокремлення образів і їх класифікація без порушення художньої тканини літературного твору.

Незважаючи на нечіткість поняття «образ», західні критики вважають саме його ключовим терміном у сучасному літературознавчому аналізі. Так, шекспірознавство як одна з основних галузей західного літературознавства переважно орієнтоване на аналіз образної системи англійського класика. Як зазначає М. Абрамс, саме шекспірознавство стало своєрідною моделлю для багатьох сучасних критиків. Найбільш проблемний сучасний напрям вивчення образу – це рецептивна естетика. Образ тут стає певним порожнім простором (фреймом), характер і зміст наповнення якого цілком залежать від активності уявлення читача. Таке розуміння образу передбачає читацьку співтворчість, доповнення й завершення твору силою читацької уяви. Однак, як зазначають американські критики, у цієї концепції образу виникає небезпека безконтрольної множинності прочитань, безмежної інваріантності тлумачень.

В останні десятиріччя ХХ ст. одним із популярних напрямів стало вивчення природи образу в руслі поняття «гендер», що передбачає диференціацію образної системи твору за участю статі автора твору. Британський неформаліст Дж. Ендрю будує вивчення класичної літератури за принципом диференціації чоловічих та жіночих образів. Помітним став аналіз ментальної природи образності в літературі. Поняття «образ» набуває популярності й за межами літературно-теоретичних досліджень. Усе частіше застосування терміна «образ» у назвах наукових творів стає ознакою вивчення на межі літератури та культури, літератури й історії, літератури та країнознавства (роботи про «образ України», «образ Заходу» тощо) [1, с. 7]. У сучасному вітчизняному літературознавстві, орієнтованому на вивчення проблеми «Україна й Захід», набуває розповсюдження термін «імагологія» (від англ. *imagology*), народжений у надрах західної теорії мас-медіа [8, с. 297].

За своєю природою та структурою імагологічний літературний образ є ансамблем уявлень й ідей про Іншого, не-свій світ і культуру, що неминуче виводить цей образ на перехрестя проблем ідеологічних і культурологічних, нерідко й політичних. Він аж ніяк не є фотографічним відбиттям Іншого / Чужого, за ним стоїть і в нього інкорпорується автор зі своєю суб'єктивністю, культурою й ментальністю, своєю ідеологією та ангажованістю, який не просто розгортає образ, а й експлікує його, цілеспрямовано чи імпліцитно, у параметрах, що визначаються заданими чинниками. Французький учений Д. А. Пажо так моделює цю ситуацію: «Я «бачу» Іншого, але образ Іншого є якоюсь мірою образом мене самого. Неможливо уникнути того, щоб образ Іншого на рівні індивідуальному (письменник) і колективному (суспільство, країна, нація) або напівколективному (група однодумців, поширена «опінія») виявлявся принаймні не меншою мірою продовженням мене самого і мого простору» [10, с. 92].

Питання про «Я» та Іншого є розповсюдженим у сучасній літературознавчій науці. «Я» / Інший – це бінарна ідеологічна, мовна, філософська, психоаналітична й соціальна конструкція, що постулює стан ідеального існування проти стану неіснування. Із приходом постмодерності Я / Інший дедалі частіше репрезентує виняткові стосунки між суб'єктами, які займають протилежні позиції в моделях раси, гендеру, та політичних владних відносин на зразок центр / околиці. «Я» характеризується як усе позитивне; Інший – як його протилежність – негативне, означальне ніщо, порожнеча й нестача, а тому він перебуває поза центром ідентичності та авторитету. «Я» також репрезентує можливості для агентства й повністю населеної суб'єктивності, тоді як Інший позбавлений права на володіння та неспроможний на самореалізацію. Симона де Бовуар, предтеча феміністської думки ХХ ст., висунула припущення, що у відносинах «Я» / Інший жінка привчається займати позицію Іншого, об'єкта, а тому негативного відповідника щодо суб'єкта-чоловіка.

Низка глобалізаційних викликів зумовлює підвищення ролі жінки в суспільстві. Наступила «постіндустріальна ера. Цей перехід і його результати вчені називають «третьою хвилею» [13, с. 122]. Водночас вважають, що цей процес закономірний і послідовний (як, наприклад, перехід від землеробства до агропромислового виробництва). Східний соціокультурний світ мав власний шлях, ідентичні процеси *post tactum* розвивались і в кавказьких країнах. Захід проклав дорогу модернізації цивілізації й формуванню сучасної культури, яка, як вважають дослідники, стане універсальною світовою культурою. Проте не слід думати, що модернізація призведе до зникнення історично

сформованих культур, які уособлюють світову цивілізацію. Навпаки, модернізація підсилює локальні культури та послаблює вплив Заходу [6, с. 75].

У період наростання процесів глобалізації виняткової актуальності набула проблема діалогу культур і цивілізацій. Сам термін «діалог» останнім часом зазнав певної трансформації. Якщо раніше «діалог» припускав обмін інформацією, то сьогодні він осмислюється як складний творчий процес відносин двох систем, що мають різну шкалу цінностей, різну свідомість та ідейні позиції, які обумовлюють виникнення принципово нового культурного феномену. Суб'єктами діалогу виступають не тільки індивіди, але й цілі покоління, етноси, конфесії, держави, культури й цивілізації. Діалог розглядають, як засіб захисту культурного різномайття [11, с. 9].

Починаючи з останньої чверті ХХ ст., «діалог» стає сучасним поняттям, що виражає два відмінних один від одного явища, різні ситуації або «узагальнення» [4, с. 55]. Він зберігає свою специфіку, яка обумовлює його виняткову роль в організації життєздатності людей і їхніх взаємин у великому просторі. «Діалогічні відносини – явище набагато ширше, ніж відносини між репліками композиційно вираженого діалогу, це майже універсальне явище, що пронизує всю людську мову й усі відносини та прояви людської життєдіяльності, усе, що має сенс і значення ... Чужі свідомості не можна споглядати, аналізувати, визначити як об'єкти, речі, – з ними можна тільки діалогізувати, спілкуватися...» [3, с. 71].

Нині актуальна проблема діалогу між культурами й цивілізаціями, який істотно відрізняється рівнем суб'єктів і напрямом розвитку. Ці суб'єкти (культури та цивілізації) перебувають в одному часовому вимірі. У свій час А. Тойнбі звернув увагу на теоретичне осмислення культури минулого й культурної спадщини та необхідність вивчення діалогу з ним [12, с. 428–439].

Глобалізація створює благодатне підґрунтя для активізації архаїчних штрихів, завдяки чому традиційні архаїчні культури різного рівня вступають між собою в тісний контакт. Як результат, зникають різкі межі культурної ідентичності. Виходячи з цього, деякі дослідження допускають можливість нової багатогранної, гнучкої культурної ідентичності, яка нібито дасть змогу людині сприйняти різноманітний культурний світ як «власний» [2, с.14]. Зрозуміло, що в процесі безперервної загальної глобалізації потрібно зберегти вікові традиції кожної нації, усе цінне, створене людиною на довгому шляху історичного розвитку (мову, віру, фольклор, різні оригінальні компоненти культури).

Згідно з висновками експертів ЮНЕСКО, до кінця ХХІ ст. з 2000 наявних у світі мов залишиться лише 10 %. Це дуже тривожний висновок, над яким варто задуматися. Усі рішення повинні бути осмисленими, усі аспекти проблеми – враховані, кожне необдумане та наспіх прийняте рішення держав може призвести до протистояння, а конфліктів у сучасному світі й без того вистачає. Це стосується й Кавказького регіону – кавказьку цивілізацію в умовах глобалізації слід зберегти та розвивати надалі. Соціально-економічні процеси, які відбуваються на Кавказі в пострадянський період, свідчать про неоднорідність регіону і з геополітичного, і з соціально-економічного погляду. Завоювавши незалежність, Азербайджан, Вірменія й Грузія отримали можливість включитися в загальнокавказькі інтеграційні процеси. Водночас суверенітет забезпечив їм право самостійно приймати геостратегічні рішення. Грузія й Азербайджан пріоритетним напрямом своєї політики вважають зближення з країнами Заходу та тісні вмєини з Туреччиною. Кавказ завжди був історично єдиним регіоном, соціально-економічні зв'язки кавказьких народів створювали цілісну взаємозалежну регіональну економіку й спільні цінності – культуру кавказьких народів, виключно цінну та багату. Політична ситуація і в минулому не раз ускладнювалася, але культурний простір був взаємопов'язаним, комплементарним, і, відповідно, менталітет народів мав багато спільних рис [9, с. 72]. Ця спільність менталітету простежується в літературі, де віддзеркалена бінарна опозиція між «Я» та Іншим передбачає, що «Я» не може існувати без «не-Я» або не-сутності Іншого. Справді, «Я» створює Іншого, щоб забезпечити своє існування, і навпаки. Прихильники феміністської, марксистської, постколоніальної та расової теорії розглядають стосунок «Я» до Іншого як відносини домінування й виключення, що підтримує нерівність стосовно влади, яка існує за патріархальних, імперіалістичних, расистських та інших ідеологічно репресивних умов. Теоретики, такі як Гаятрі-Чакраворті Співак, запропонували розгортання стратегічної «іншості» або політики ідентичності, що вирівнювала б нерівність щодо влади, демонтуючи цю бінарну опозицію.

«Я» / Інший може також передавати образ внутрішньо роздільного індивіда, як-от при психоаналітичному підході до розколотого суб'єкта. Нерідко «Я» мислиться як суб'єкт власного віддзеркалення або тіні, як у розробленій Жаком Лаканом психоаналітичній теорії стадії дзеркала в

людському емоційному та суспільному розвитку [7, с. 476]. При такій концепції стану «Я» воно внутрішньо визнає власного іншого всередині себе – саме такі самопізнання й самооцінка притаманні постмодерністському розумінню особистості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. У науковій літературі регіональна автентичність, зазвичай, не виділялася належним чином, а то й розчинялася в етнонаціональній ідентифікації. А тим часом здавна, ще з пізньої античності, вона існувала як свідомість належності до спільної духовної культури етносів того чи іншого культурно-історичного регіону, що сприймалася в їхніх межах як універсальна, хоча насправді є регіональною в означеному сенсі. Такою була за своєю природою й структурою культурна ідентичність пізньої, елліно-римської античності (ромей), загальнохристиянська ідентичність раннього середньовіччя, яка пізніше розділилася на західнокатолицьку та східноправославну, західноєвропейська ідентичність раннього нового часу, котра самоусвідомлювалася як універсальна, і донині нерідко витлумачується подібним чином західноєвропейськими культурологами.

Отже, можемо стверджувати про непересічне значення образу «Я» / Іншого для сучасних компаративних студій. Потреба дослідження цієї проблеми очевидна й має бути розв'язана.

Джерела та література

1. Алієва З. К. Словесність кавказьких народів у наукових дослідженнях українських орієталістів: кінець XIX – поч. XX ст. / З. К. Алієва. – К. : Київ, 2007. – 164 с.
2. Алієва З. К. Словесність народів Закавказзя в наукових студіях українських орієталістів кінця XIX – поч. XX ст.: рецепції й дистрибуції : дис. ... канд. філол. наук, спец. : 10.02.05 – порівняльне літературознавство / З. К. Алієва. – К., 2005. – 211 с.
3. Бахтин М. М. Проблема поезики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1972. – 470 с.
4. Библер В. С. От наукоучения к логике культур. Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. : Полит. издат., 1991. – 413 с.
5. Будний В. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилян. акад.», 2008. – 430 с.
6. Голик Н. В. Проблемы модернизации России в мире «разных цивилизаций» / Н. В. Голик // Человек, государство, глобализация : сб. филос. ст. – СПб., 2005. – Вып. 3. – С. 74–97.
7. Енциклопедія постмодернізму : пер. з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 504 с.
8. Западное литературоведение XX века : энциклопедия. – М. : Intrada, 2004. – 560 с.
9. Метревели Роин. Кавказская цивилизация в контексте глобализации / Роин Метревели. – Стокгольм : Изд. дом SA&CC Press, 2009. – 108 с.
10. Наливайко Д. Літературознавча імагологія: предмет і стратегії / Д. Наливайко // Теорія літератури й компаративістика. – К. : Фоліант, 2006. – С. 27–44.
11. Сайко Э. В. Проблемное поле диалога как феномена социального мира / Э. В. Сайко // Цивилизации. — Вып. 7. – М. : Наука, 2006. – С. 9–38.
12. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогрес, 1991. – 736 с.
13. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : Издательство АСТ, 1999. – 784 с.

Алиева Замина. Образ «Я» / Другой как проблема имагологии. В статье исследуется «Я» / Другой как одна из основных проблем имагологии, лингвистических и имагологических основ сравнительного литературоведения. Рассматриваются также особенности образов, «Я» / Другой. Отмечена диалогичность элементов образов «Я» / Другой в имагологических исследованиях. Изучены лингвистические и имагологические основы, соотношения лингвистики и культуры в аспекте межкультурной коммуникации. Объясняются причины появления специфических вербальных конструкций. Рассматриваются особенности лексической базы, а также ведущие направления исследований в области лингвистики и имагологии.

Ключевые слова: лингвистика, межкультурная коммуникация, имагология, образ.

Aliyeva Zamina. The Image of the I / Other Imagology the Problem. The article is dedicated to the problems of Self / Other as one of the main problem of imageology, the subdivision of Comparative Literature. The notes of Image- is investigated; it's self/other is projected. The elements of image Self / Other that the modern imageology investigates are shown.

The present article is dedicated in particular to the problem of the linguistic and imagologic basics, relations of linguistics and culture in the aspect of intercultural communication. The reasons of appearance of specific verbal constructions are explained. Peculiarities of lexical database are discussed.. Different ways of linguistic and imageology research are also taken into consideration.

Key words: linguistics, intercultural communication, imageology, image.

Статтю подано до редколегії
21.02.2013 р.